

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι μεταπολεμικές ελληνογερμανικές σχέσεις δεν αρθρώθηκαν γύρω από το πρόσφατο, ακόμη, παρελθόν του πολέμου και της Κατοχής. Είχαν το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον με κύριο ορίζοντα την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Φωτίζοντας τον ρόλο της Δυτικής Γερμανίας στη διαμόρφωση του ελληνικού αναπτυξιακού υποδείγματος, το βιβλίο αυτό υποστηρίζει ότι η προσχώρηση της Ελλάδας στην Κοινότητα το 1981, είχε μια μακρά προϊστορία στις εκσυγχρονιστικές στρατηγικές τις οποίες υιοθέτησαν οι δύο χώρες ήδη από τη δεκαετία του 1950. Και ήταν η επιτυχία, όχι η αποτυχία, αυτών των στρατηγικών που βρίσκεται στη ρίζα των επίμονων προβλημάτων του ισοζυγίου πληρωμών της Ελλάδας: το ολοένα διευρυνόμενο εμπορικό έλλειμμα με τη Γερμανία, τον κυριότερο εμπορικό εταίρο της χώρας, υπήρξε το τίμημα της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Σε αυτήν τη διαδρομή, ωστόσο, τίποτε δεν ήταν προδιαγεγραμμένο. Κρίσιμες εξελίξεις προέκυψαν όχι ως το αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων, αλλά ως το προϊόν διαδικασιών που είχαν δική τους, αυτόνομη δυναμική. Η πρώιμη ελληνογερμανική προσέγγιση, οι μνήμες που ξύπνησε και η υπέρμετρη δύναμη που προσπόρισε σε συγκεκριμένα συμφέροντα, προκάλεσε κραδασμούς που αναμόρφωσαν το ελληνικό πολιτικό και επιχειρηματικό τοπίο. Ήταν οι ίδιοι κραδασμοί που στη συνάντησή τους με ευρύτερες διεθνείς εξελίξεις οδήγησαν στην πλαίσιωση των σχέσεων των δύο χωρών εντός των διαδικασιών της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης.

Η ένταξη των διμερών ελληνογερμανικών σχέσεων στο πολυμερές ευρωπαϊκό πλαίσιο παρουσίαζε δύο σημαντικά πλεονεκτήματα. Πρώτον,

την εξισορρόπηση της δυτικογερμανικής επιρροής με τα συμφέροντα περισσότερων παικτών — έστω και αν οι επιδιώξεις των τελευταίων ήταν, κάποτε, ανταγωνιστικές με τις ελληνικές. Δεύτερον, τη διάθλαση της δυτικογερμανικής παρουσίας μέσω των νέων ευρωπαϊκών θεσμών — μία καλοδεχόμενη εξέλιξη που συνέτεινε στη χαλάρωση των συνειρμών που είχε προκαλέσει η επάνοδος των Γερμανών στο προσκήνιο μετά το 1953. Η ευρωπαϊκή προοπτική, ωστόσο, δεν πρόσφερε εχέγγυα εκδημοκρατισμού, όπως, συνήθως, λέγεται. Η προοπτική της έκθεσης στον δυτικοευρωπαϊκό ανταγωνισμό μάλλον συνέβαλε στη συγκρότηση μιας συμμαχίας υπέρ του πραξικοπήματος τις παραμονές της 21ης Απριλίου του 1967 και συνέτεινε στη στήριξη του επιχειρηματικού κόσμου προς τους συνταγματάρχες. Ακολούθως, η αναδιάρθρωση και ο εξευρωπαϊσμός του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου ενίσχυσε το αίτημα της μετάβασης σε μια κηδεμονευόμενη από τον στρατό δημοκρατία, με στόχο την επαναπροσέγγιση με την ΕΟΚ. Τέλος, η επιλογή της επίσπευσης της ελληνικής ένταξης στην Κοινότητα μεταπολιτευτικά δεν αφορούσε την προστασία της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας από τον κίνδυνο αντικοινοβουλευτικής εκτροπής, αλλά τη θωράκισή της έναντι των πολιτικών συνεπαγωγών του αναδυόμενου μεταπολιτευτικού ριζοσπαστισμού.

Μέσα από την ανάδειξη των συμπράξεων των κυρίαρχων πολιτικών και επιχειρηματικών κύκλων στην Ελλάδα και τη Γερμανία, το βιβλίο επιδιώκει να συμβάλει στην αποδόμηση του blame game που τέθηκε σε κίνηση στις δύο χώρες κατά τη διάρκεια της πρόσφατης κρίσης. Το εγχείρημα, βεβαίως, δεν έχει τη μορφή πολιτικού δοκιμίου, αλλά ιστορικής έρευνας. Παρότι οι διμερείς σχέσεις βρίσκονται στο επίκεντρο, η μελέτη δεν ακολουθεί το ρεύμα της παραδοσιακής διπλωματικής ιστορίας και αποφεύγει, έτσι, συνειδητά την εξαντλητική αναπαραγωγή των επίσημων θέσεων των δύο πλευρών. Ούτε προσχωρεί στην υπερβολική έμφαση που αποδίδουν, συχνά, οι πολιτικοί επιστήμονες στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Οι παράμετροι αυτές λαμβάνονται, βεβαίως, υπόψη, σκιαγραφώντας το ευρύτερο πλαίσιο της ιστορίας μας. Το στοιχείο, όμως, που διαφοροποιεί το βιβλίο αυτό είναι η εξέταση των ελληνογερμανικών σχέσεων και των ευρωπαϊκών συμφραζομένων τους μέσα από την οπτική γωνία της ιστορίας των επιχειρήσεων,

των επιχειρηματιών και των επιχειρηματικών οργανώσεων· οπτική που φέρνει στο προσκήνιο τον τρόπο που ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις επιδρούν στις πολιτικές πιέσεις που ασκούνται στο πλαίσιο των διακρατικών σχέσεων και της ευρωπαϊκής ενοποίησης.¹

Η προσέγγιση αυτή μάς αποκαλύπτει μια πραγματικότητα, η οποία δύσκολα μπορεί να ιχνηλατηθεί στις επίσημες διακρατικές επαφές, σε διμερές ή ευρωπαϊκό επίπεδο. Κι όμως, η παράλληλη αυτή πραγματικότητα, που συχνά, εντελώς άστοχα, εκλαμβάνεται ως στενά οικονομική, βρίσκεται πολλές φορές στη βάση εξελίξεων που σχετίζονται άμεσα με όσα διαμείβονται σε θεσμικό επίπεδο. Στο τέλος της ημέρας, όμως, αυτή είναι μια ιστορία για δύο κράτη, εκ των οποίων το ένα ήδη πρωταγωνιστεί στις προσπάθειες περιφερειακής ολοκλήρωσης στη Δυτική Ευρώπη, ενώ το άλλο επιδιώκει τη συμμετοχή του σε αυτήν τη διαδικασία. Σε αυτήν την ασύμμετρη συνθήκη, οι Έλληνες αξιωματούχοι δεν επιδίωξαν απλώς τη γερμανική υποστήριξη, αλλά επιζήτησαν, όπως θα δούμε, τη γερμανική καθοδήγηση σε σχέση με τη στάση που θα έπρεπε να τηρήσει η Ελλάδα. Η ενεργή εμπλοκή των ελληνογερμανικών επιχειρηματικών δικτύων σε αυτήν τη διαδικασία, που κάποτε έφτασε στο επίπεδο της άμεσης —αν και άτυπης— συμμετοχής στις διμερείς διαπραγματεύσεις, αποτελεί, και από την άποψη αυτή, μια σημαντική παράμετρο της ιστορίας μας.

¹ N. Rollings, *British Business in the Formative Years of European Integration, 1945-1973* (Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2007). Άλλες, πιο πρόσφατες, εργασίες που κινούνται στην ίδια κατεύθυνση, περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων, G. Ballor, «Agents of Integration: Multinational Firms and the European Union», *Enterprise & Society* 21.4 (2020), 886-892· A. Drach, «An Early Form of European Champions? Banking Clubs between European Integration and Global Banking (1960s-1990s)», *Business History* (2022), doi:10.1080/00076791.2021.2025220· S. M. Ramírez Pérez, «Crises and Transformations of European Integration: European Business Circles during the Long 1970s», *European Review of History* 26.4 (2019), 618-635· και J. M. Schaufelbuehl, «‘The Advantage of Being inside the Wall When It Is Built’: US Multinationals’ Direct Investments in the Common Market, the Balance of Payments Deficit and Bretton Woods (1958-74)», *Journal of European Integration* 43.6 (2021), 667-682.

Ο δημόσιος ευρωπαϊκός διάλογος στα χρόνια της κρίσης ναρκοθετήθηκε, εξ αρχής, με αναφορές στα PIGS,² τις φτωχές, αλλά τρυφηλές χώρες του Νότου, που ροκάινιζαν τους φόρους των συνεπών πολιτών του Βορρά. Στη Γερμανία, όπου η κρίση της ευρωζώνης συνάντησε σε άνοδο έναν επί δεκαετίες απωθημένο εθνικισμό,³ ο λόγος αυτός έλαβε ιδιαιτέρως τοξικές μορφές⁴ και δεν άφησε ανεπηρέαστες ούτε ορισμένες σοβαρότερες, δοκιμασμένες απόπειρες προσέγγισης του προβλήματος.⁵ Παρά τις σημαντικές εξαιρέσεις,⁶ οι ευρωπαϊκές αναλύσεις για την κρίση της ευρωζώνης δεν έμειναν ανεπηρέαστες από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Σοβαροί και σοβαρές, κατά τα άλλα, μελετητές και μελετήτριες προσπάθησαν να μας πείσουν ότι αιτία των δημοσιονομικών προβλημάτων των χωρών του Νότου υπήρξε η διαφθορά, η σπατάλη και το πελατειακό κράτος.⁷

Σε αυτό το πολιτικό και διανοητικό κλίμα, δεν προξενεί ιδιαίτερη έκπληξη ότι οι πιο διεισδυτικές αναλύσεις προήλθαν, κατά κύριο λόγο, από τις ΗΠΑ, καθώς η εξωτερική σχέση των αμερικανικών πανεπιστημίων με το ευρωπαϊκό οικοδόμημα επέτρεψε μια κάποια αποστασιοποίηση από τις προτεραιότητες της ευρωπαϊκής πολιτικής ηγεσίας. Σημαντικοί αναλυτές και σημαντικές αναλύτριες της διεθνούς πολιτικής οικονομίας δεν

² Ένα υποτιμητικό ακρωνύμιο από τα λατινικά αρχικά της Πορτογαλίας (Portugal), της Ιταλίας (Italy), της Ελλάδας (Greece) και της Ισπανίας (Spain), που στα αγγλικά σημαίνει «γουρούνια».

³ Χ. Χατζηιωσήφ, *Η ευρωπαϊκή ενοποίηση, η Γερμανία και η επιστροφή των εθνικισμών* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017).

⁴ Για τη χαρακτηριστικότερη, ίσως, αποτύπωση του κλίματος σε μια εικόνα, βλ. το περίφημο εξώφυλλο του γερμανικού *Focus* (22/2/2010) με τον εύγλωττο υπέρτιτλο: «Betrüger in der Euro-Familie» («απατεώνες στην οικογένεια του ευρώ»).

⁵ Για την ελληνική περίπτωση, βλ. τον συλλογικό τόμο U.-D. Klemm & W. Schultheiß (επιμ.), *Die Krise in Griechenland. Ursprünge, Verlauf, Folgen* (Βόννη: Bundeszentrale für politische Bildung, 2015).

⁶ Από τη Γερμανία, για παράδειγμα, βλ. A. Nölke, «Economic Causes of the Eurozone Crisis: The Analytical Contribution of Comparative Capitalism», *Socio-Economic Review* 14:1 (2016), 141-61.

⁷ Για μια κριτική επισκόπηση, βλ. M. Matthijs & K. McNamara, «The Euro Crisis' Theory Effect: Northern Saints, Southern Sinners and the Demise of the Eurobond», *Journal of European Integration*, 37:2 (2015), 229-45.

δίστασαν να αντιμετωπίσουν την κρίση της ευρωζώνης ως αυτό που πραγματικά ήταν: μια νομισματική ένωση οικονομιών όχι απλώς διαφορετικών ταχυτήτων, αλλά διαφορετικών μοντέλων καπιταλιστικής ανάπτυξης.⁸ Η απόσταση, βέβαια, δεν αποτελεί εγγύηση για την ορθότητα ή την αντικειμενικότητα των απόψεων. Έγκριτοι οικονομολόγοι βιάστηκαν να προφητέψουν την κατάρρευση της ευρωζώνης, ενώ υιοθέτησαν μια ρομαντική εικόνα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση πριν από την εισαγωγή του ευρώ.⁹

Το ερώτημα της νομισματικής ενοποίησης πηγαίνει πολύ πίσω στον χρόνο και υπήρξε αντικείμενο κεντρικών συζητήσεων της Κοινότητας ήδη από τη δεκαετία του 1970. Οι συζητήσεις αυτές ηχούν σήμερα ανησυχητικά οικείες. Αφορούσαν, ακριβώς, τα ζητήματα της οικονομικής σύγκλισης, της τραπεζικής ένωσης και των μεταβιβάσεων πόρων μεταξύ των κρατών-μελών.¹⁰ Οι οικονομικοί ιστορικοί, ωστόσο, έχουν μελετήσει τις ζυμώσεις αυτές σχεδόν αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα των γαλλογερμανικών ή βρετανογερμανικών σχέσεων.¹¹ Ο τρόπος με τον οποίο η αλληλεπίδραση των οικονομιών του ευρωπαϊκού κέντρου με περιφερειακές οικονομίες, όπως αυτές της Μεσογείου, συνέβαλε στη διαμόρφωση των διαφορετικών οικονομικών μοντέλων της ευρωπαϊκής ηπείρου πολύ πριν από την ίδρυση της ευρωζώνης, παρέμεινε, εν πολλοίς, ένα ανεξερεύνητο πεδίο.¹²

⁸ P. A. Hall, «The Economics and Politics of the Euro Crisis», *German Politics*, 21: 4 (2012), 355-71· και την πρόσφατη επισκόπηση P. A. Hall, «Varieties of Capitalism in light of the Euro Crisis», *Journal of European Public Policy*, 25: 1 (2018), 7-30.

⁹ A. Mody, *Euro Tragedy. A Drama in Nine Acts* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 2018)· J. E. Stiglitz, *The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe* (Νέα Υόρκη: Norton, 2016).

¹⁰ H. James, *Making the European Monetary Union: The Role of the Committee of Central Bank Governors and the Origins of the European Central Bank* (Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 2012)· και E. Mourlon-Druol, *A Europe Made of Money: The Emergence of the European Monetary System* (Ιθακα, Νέα Υόρκη: Cornell University Press, 2012).

¹¹ M. K. Brunnermeier, H. James & J.-P. Landau, *The Euro and the Battle of Ideas* (Πρίνστον, Νιου Τζέρσι: Princeton University Press, 2016)· και D. Marsh, *The Euro: Battle for a New Global Currency* (Νιου Χέιβεν: Yale University Press, 2011).

¹² Για τις περιπτώσεις της Νορβηγίας, της Δανίας και της Ιρλανδίας, βλ. H. O. Fro-

Η υιοθέτηση του κοινού νομίσματος συνέβαλε, πράγματι, στην περαιτέρω απόκλιση των δεικτών ανταγωνιστικότητας και τη διεύρυνση των ανισοτήτων μεταξύ των κρατών-μελών της ευρωζώνης και, κατ' επέκταση, της ΕΕ. Όμως, οι ανισότητες αυτές προϋπήρχαν και, παρά τους στόχους της σύγκλισης και τα πακέτα στήριξης στις πιο αδύναμες χώρες, οι μηχανισμοί της απόκλισης παρέμεναν ενεργοί — για την ακρίβεια, βρίσκονταν στον πυρήνα της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης ήδη από την εποχή του Σχεδίου Μάρσαλ, που στόχευε στην αποκατάσταση της (Δυτικής) Γερμανίας στον ρόλο του παραγωγού των κεφαλαίουχικών αγαθών της Δυτικής Ευρώπης. Οι δυτικογερμανικές μηχανές θα εξάγονταν στις υπόλοιπες χώρες, όπου θα αξιοποιούνταν για την παραγωγή ενδιάμεσων ή καταναλωτικών αγαθών. Τα προϊόντα αυτά θα εισήγαγε η κύρια ωφελημένη του καταμερισμού αυτού της εργασίας, η Δυτική Γερμανία.¹³ Αυτό, όμως, που, αρχικά, προοριζόταν να λειτουργήσει ως το μέσο του πολιτικού ελέγχου της προϊούσας δυτικογερμανικής οικονομικής πρωτοκαθεδρίας — οι ευρωπαϊκοί θεσμοί¹⁴ έμελλε, με τη σταδιακή οικονομική ολοκλήρωση της Ευρώπης και την αναπάντεχη επανένωση των δύο Γερμανιών, να λειτουργήσει ως η ασφαλέστερη οδός για τη γερμανική ηγεμονία στη Γηραιά Ήπειρο.¹⁵

Η προσπάθειά μας να κατανοήσουμε την ελληνική περίπτωση σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, προσκρούει στα όρια της διαθέσιμης βιβλιογραφίας

---

land, «Choosing the Periphery: The Political Economy of Norway's European Integration Policy, 1948-1973», *Journal of European Integration History*, 7:1 (2001), 77-103· και A. S. Milward, *Politics and Economics in the History of the European Union* (Λονδίνο: Routledge, 2005), 39-78.

¹³ A. S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (Λονδίνο: Methuen, 1984)· H. Berger & A. Ritschl, «Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View», στο B. Eichengreen (επιμ.), *Europe's Postwar Recovery* (Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1995), 199-245.

¹⁴ A. S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State* (Λονδίνο: Routledge, 2000 [1992]), 44-45 και 134-67.

¹⁵ U. Beck, *German Europe* (Κέιμπριτζ: Polity, 2013). Άλλοι τοποθετούν την καμπή της διαδικασίας αυτής ήδη στη δεκαετία του 1970. Βλ. J. Germann, *Unwitting Architect. German Primacy and the Origins of Neoliberalism* (Στάνφορντ, Καλιφόρνια: Stanford University Press, 2021).

γύρω από την ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας. Ο κοινός τόπος των σχετικών μελετών συνοψίζεται στην εξής θέση: η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981 υπήρξε το αποτέλεσμα εσωτερικών πολιτικών υπολογισμών και διεθνών ψυχροπολεμικών σκοπιμοτήτων, παρά τις προβληματικές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας¹⁶ — άποψη την οποία, παραδόξως, προσυπογράφουν και ορισμένοι οικονομικοί ιστορικοί.¹⁷ Η ερμηνεία αυτή, ωστόσο, έρχεται σε αντίθεση με την εντυπωσιακή ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τις δεκαετίες που είχαν προηγηθεί και παραγνωρίζει ότι η αναπτυξιακή δυναμική ήταν συνυφασμένη με τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά πολύ πριν από την πλήρη ένταξη της χώρας στην Κοινότητα. Το βασικό πρόβλημά της, όμως, είναι άλλο. Φυσικά, οι γεωπολιτικές και οι εσωτερικές πολιτικές στοχεύσεις υπήρξαν συστατικά στοιχεία της ευρωπαϊκής επιλογής. Τα δύο αυτά στοιχεία, ωστόσο, συνδέονταν μεταξύ τους πολύ πιο στενά απ' ό,τι θα ήθελαν οι ιστορικοί των διεθνών σχέσεων και ορισμένοι πολιτικοί επιστήμονες. Και σίγουρα, σπεύδω να προσθέσω, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την οικονομία.

Οι ελληνικές προσδοκίες από τη συμμετοχή στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης δεν εξαντλούνταν, φυσικά, στην απόσπαση ορισμένων οικονομικών ωφελειών εμπορικής, χρηματοδοτικής ή επενδυτικής μορφής. Ούτε όμως, ήταν μια απλή προέκταση της επιλογής στρατοπέδου στις ψυχροπολεμικές συνθήκες. Στην πραγματικότητα, η δυτικοευρωπαϊκή στρατηγική του ελληνικού κράτους αποτελούσε το κατεξοχήν πεδίο συνάντησης πολιτικής και οικονομίας, συνιστώντας μια πρόταση διαχείρισης του οξύτατου κοινωνικού ζητήματος της μετεμφυλιακής Ελλάδας: την ανακοπή του μετασχηματισμού της διάχυτης κοινωνικής δυσαρέσκειας σε πολιτική, μέσα από την εφαρμογή μιας οικονομικής στρατηγικής που θα διευκόλυνε την εισροή ξένων κεφαλαίων ως προϋπόθεση της ανάπτυξης, τη μετανάστευση του υποαπασχολούμενου εργατικού δυναμικού

¹⁶ Χαρακτηριστικά, βλ. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση* (Αθήνα: Πόλις, 2008)· και Ε. Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement* (Μπέισινγκστοουκ: Palgrave, 2014).

¹⁷ Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2019), 488-89.

στο εξωτερικό, αλλά και την άμβλυση των κοινωνικών επιπτώσεων της εσωτερικής μετανάστευσης. Ταυτόχρονα, όμως, η διαμόρφωση ενός νέου θεσμικού πλαισίου αποτελούσε και αυτή μια βασική επιδίωξη ήδη κατά την έναρξη των σχετικών ζυμώσεων. Πέρα από τις διαπραγματεύσεις για τον ρυθμό του δασμολογικού αφοπλισμού και το ύψος της χρηματοδοτικής βοήθειας, τις ποσοτώσεις και τις ατέλειες για τα αγροτικά προϊόντα, η πολεμική γύρω από το μέλλον της ελληνικής οικονομίας, που συνόδευε τη συζήτηση για την Κοινή Αγορά, αποκάλυπτε τον μακροπρόθεσμο χαρακτήρα της ευρωπαϊκής επιλογής: η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων· οι προοπτικές επιβίωσης των ελληνικών εξαγωγικών βιομηχανιών στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της Κοινής Αγοράς και οι επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο· η οικοδόμηση ενός διαφορετικού μοντέλου ανάπτυξης με ατμομηχανή τον τουρισμό, τη ναυτιλία και τις λίγες ανταγωνιστικές βιομηχανίες που θα τα κατάφερναν· όλα αυτά αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες της συζήτησης, υπογραμμίζοντας τον πολιτικό χαρακτήρα των απαντήσεων.¹⁸

Την αναπτυξιακή διάσταση της «ευρωπαϊκής επιλογής» δεν ασπαζόταν απαραίτητα το σύνολο των οικονομολόγων και του επιχειρηματικού κόσμου. Το πολιτικό προσωπικό, οι τεχνοκράτες και οι επιχειρηματικοί κύκλοι που ενεπλάκησαν στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής στρατηγικής του ελληνικού κράτους, βρέθηκαν να ταλαντεύονται ανάμεσα σε δύο μάλλον αντιθετικές—αν και όχι πάντα απολύτως διακριτές μεταξύ τους—αντιλήψεις. Η πρώτη εκλάμβανε τη συμμετοχή στις διεργασίες δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης ως επιλογή πρωτίστως πολιτική, υπαγορευμένη από την επιδίωξη της περαιτέρω πρόσδεσης στη Δύση· γεγονός που καθόριζε αναγκαστικά το πλαίσιο εντός του οποίου όφειλε να κινηθεί η ελληνική βιομηχανία, αποσπώντας τις περισσότερες δυνατές προβλέψεις ευνοϊκής μεταχείρισης, προκειμένου να επιβιώσει στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον.

¹⁸ Για την πολεμική αναφορικά με τις μακροπρόθεσμες διαστάσεις της πρόσδεσης στην ΕΟΚ, βλ. ενδεικτικά την απολογητική αρθρογραφία του Ι. Πεσμαζόγλου, συγκεντρωμένη στο *Η Σύνοδος της Ελλάδος μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας* (Αθήναι: Τράπεζα της Ελλάδος, 1962) και την κριτική μελέτη του Σ. Γ. Τριάντη, *Κοινή Αγορά και Οικονομική Ανάπτυξις: Η Ελλάς και η ΕΟΚ* (Αθήναι: ΚΕΠΕ, 1967 [1965]).

Η δεύτερη αντίληψη εκκινούσε από την παραδοχή ότι η ελληνική οικονομία είχε ανάγκη από μια αναπτυξιακή ώθηση, προκειμένου να λύσει το κοινωνικό ζήτημα που ταλάνιζε τη χώρα και να σταθεροποιήσει τον πολιτικό της προσανατολισμό: παραδοχή που συνεπαγόταν την εκκαθάριση των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων, ως αναγκαίας θυσίας στον βωμό της εκβιομηχάνισης.

Η πολυπόθητη αναπτυξιακή ώθηση, βέβαια, δεν θα ερχόταν ως αυτόματο αποτέλεσμα της έκθεσης στον διεθνή ανταγωνισμό. Η υπερβατική πίστη στην ελευθερία των αγορών δεν ήταν ακόμη, τότε, της μόδας. Οι αναπτυξιακές δυνατότητες που διαφαίνονταν, αφορούσαν στην εκμετάλλευση των υποτιθέμενων ελληνικών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων —το χαμηλό εργατικό κόστος, την ύπαρξη ορισμένων πρώτων υλών και την εύκολη πρόσβαση στις θαλάσσιες οδούς— με την προσέλκυση δυτικοευρωπαϊκών κεφαλαίων στην ισχνή, ακόμη, ελληνική βιομηχανία. Πολύ γρήγορα, αποδείχθηκε ότι η βασική πηγή αυτών των κεφαλαίων θα ήταν η Δυτική Γερμανία. Τα κεφάλαια αυτά, ωστόσο, δεν έλαβαν τη μορφή των άμεσων επενδύσεων. Ούτε εντοπίζονται με την πρώτη ματιά στη δημοφιλέστερη κατηγορία των σχετικών στατιστικών: τις επενδύσεις που απολάμβαναν τα ειδικά προνόμια του ΝΔ 2687/1953 περί της προστασίας του ξένου κεφαλαίου — κατηγορία την οποία, ονομαστικά, μονοπωλούσαν αμερικανικές, γαλλικές και ελβετικές (!) επενδύσεις.¹⁹ Οι πρώτες προέρχονταν, συχνά, από Έλληνες εφοπλιστές και Ελληνοαμερικανούς επιχειρηματίες.²⁰ Οι δεύτερες αποτελούνταν, κατά μεγάλο μέρος, από την εξής μία: την ίδρυση του *Αλουμινίου της Ελλάδος*, στην οποία, όπως θα δούμε, οι Γερμανοί αρνήθηκαν να συμμετάσχουν, καθώς τη θεώρησαν ασύμφορη.²¹ Οι ελβετικές επενδύσεις αφορούσαν, εν μέρει, τη χρηματοδότηση γερμανικών

¹⁹ Π. Β. Ρουμελιώτης, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις-υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1978).

²⁰ G. Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From Separate Development to Mutual Interdependence* (Λονδίνο και Ατλάντικ Χάιλαντς, Νιου Τζέρσι: The Athlone Press, 1993), 196-97.

²¹ Αναλυτικά για το θέμα αυτό, βλ. Κεφάλαιο 9.

επιχειρήσεων, καθώς οι τελευταίες αντλούσαν, συχνά, τα κεφάλαιά τους από την Ελβετία (αλλά και από τον Καναδά).²²

Τα γερμανικά κεφάλαια έλαβαν, κατά κύριο λόγο, τη μορφή εξαγωγικών πιστώσεων, κρατικών δανείων και τεχνικής βοήθειας και διαχύθηκαν σε ένα μεγάλο εύρος βιομηχανικών κλάδων, ενώ οι άμεσες γερμανικές επενδύσεις υπήρξαν μικρότερης κλίμακας και επικεντρώθηκαν στους ελαφρύτερους βιομηχανικούς κλάδους εξαγωγικού προσανατολισμού.²³ Έτσι, παρότι καθοριστική για την ελληνική εκβιομηχάνιση, η σημασία των γερμανικών κεφαλαίων πέρασε, σε μεγάλο βαθμό, απαρατήρητη, αφού αυτά, πολλές φορές, δεν εντάχθηκαν καν στις πρόνοιες του ΝΔ 2687/53. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι μεταπολεμικές δυτικογερμανικές πιστώσεις που είχαν εισρεύσει στην ελληνική βιομηχανία μέχρι το 1958 ανέρχονταν ήδη σε περίπου 60 εκ. δολάρια, και επιπλέον 26 εκ. δολάρια βρίσκονταν στο στάδιο της τελικής έγκρισης,²⁴ οι άμεσες δυτικογερμανικές επενδύσεις που εμφανίζονται στις σχετικές στατιστικές του ΝΔ 2687/53 μέχρι και το 1961 ήταν μόλις 1,77 εκ. δολάρια.²⁵ Συναφώς, από τα άληκτα κεφάλαια του μεταπολεμικού δημόσιου χρέους της Ελλάδας στις 31/12/1961,

²² Πρεσβεία ΟΔΓ προς Auswärtiges Amt, Besuch MP Karamanlis in Bonn: 1) Griechische Wirtschaftsfrage, 2) Deutsch-griechische Wirtschaftsbeziehungen, 11/1/1978, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Βερολίνο (PA AA), B200, 121687. Το φαινόμενο δεν αφορούσε αποκλειστικά γερμανικές επιχειρήσεις. Ένα μεγάλο ποσοστό των ελβετικών επενδύσεων προερχόταν από εταιρείες Ελλήνων εφοπλιστών που είχαν μεταφέρει την έδρα τους εκεί. Ανάμεσά τους ξεχώριζαν εταιρείες του Ομίλου Νιάρχου, ο οποίος κατείχε το συντριπτικά μεγαλύτερο μερίδιο συμμετοχής μεταξύ των εφοπλιστών στην ελληνική βιομηχανία. Βλ. Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975*, 80 και 198-202.

²³ Oncken προς Auswärtiges Amt, Kurzfassung zum Bericht Nr. 578/75 vom 28. Mai 1975: Investitionen des Auslands in Griechenland, 28/5/1975· και τη συννημμένη αναφορά, Bundesarchiv Koblenz (BAK), B102/293108.

²⁴ Zusammenfassung der dokumentierten und z.Zt. in Bearbeitung befindlichen Großprojekte, die in den Rahmen des Kreditabkommens zwischen der BRD und dem Königreich Griechenland fallen können. Abkommensprotokoll vom 11./21. November 1953. Bearbeitungsstand 6. September 1958, BAK, B102/57218.

²⁵ Aufstellung über die genehmigten langfristigen deutschen Investitions-Vorhaben, die ausgeführt sind oder in Ausführung begriffen sind, seit der Anwendung des Gesetzesdekrets 2687/53 bis 31.12.1961, BAK, B102/135785.

στην κατηγορία των δανείων σε ξένο νόμισμα τα δυτικογερμανικά δάνεια ανέρχονταν σε 286.808.951,40 εκ. μάρκα (περίπου 71,5 εκ. δολάρια). Ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσό, εάν σκεφτεί κανείς ότι τα δάνεια σε δολάρια ανέρχονταν σε 117.625.043,90 και ότι τα πρώτα μεταπολεμικά δάνεια σε γαλλικά φράγκα εγγράφονται στην ανάλυση κεφαλαίου του ελληνικού δημόσιου χρέους μόλις στις 31/12/1964 (18 εκ. γαλλικά φράγκα που αντιστοιχούσαν σε περίπου 3,6 εκ. δολάρια).²⁶

Οι Έλληνες οικονομικοί ιστορικοί συμφωνούν ότι τα οφέλη του Σχεδίου Μάρσαλ ήταν για την ελληνική βιομηχανία περιορισμένα.²⁷ Ταυτόχρονα, όμως, η γενική ιστοριογραφία φαίνεται να προσδίδει μια σχεδόν υπερβαστική ισχύ στην αμερικανική παρουσία στη μεταπολεμική πολιτική και οικονομική σκηνή της Ελλάδας — ισχύς που, υποτίθεται, αντικαταστάθηκε από την Ευρώπη, κάπως ξαφνικά, μετά τη μεταπολίτευση του 1974.²⁸ Τα ποσά της αμερικανικής στρατιωτικής και οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα (που δεν εξαντλούνται στη βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ) προκαλούν, πράγματι, ζαλάδα. Οι εκτιμήσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για το συνολικό ύψος της αμερικανικής βοήθειας μεταξύ 1947 και 1956 κάνουν λόγο για 888 εκ. δολάρια, ενώ αμερικανικές πηγές αναβιβάζουν το ποσό αυτό κοντά στο 1,5 δισ. δολάρια.²⁹ Από τα τεράστια αυτά ποσά, στα εννέα χρόνια μεταξύ 1948 και 1956, είχαν εισρεύσει στην ελληνική μεταποίηση και

²⁶ Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, *Ανάλυσις Κεφαλαίου Δημοσίου Χρέους* [1960-1965], Αρχείο Νικολάου Ι. Μακαρέζου (ANIM), Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Ρέθυμνο (ΙΜΣ-ΙΤΕ), Φ475/Α. Η μικρή γαλλική συμμετοχή προφανώς οφειλόταν και στην ελληνογαλλική διαμάχη αναφορικά με την τύχη του προπολεμικού χρέους (παράγοντας που επηρέασε αντιστοίχως και τη βρετανική περίπτωση).

²⁷ Θ. Δ. Σφήγκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης* (Αθήνα: Πατάκης, 2011).

²⁸ Για ένα πρόσφατο παράδειγμα, βλ. Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2019), 467-68.

²⁹ Α. Γιαννίτσης, «Διεθνείς κεφαλαιακές ροές», στο Θ. Καλαφάτης & Ε. Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. 2: *Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις* (Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς), 525-97.

τα ορυχεία περίπου 54 εκ. δολάρια.³⁰ Το ποσό αυτό δεν ήταν αμελητέο, εάν σκεφτεί κανείς ότι η συνολική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ σε χώρες όπως η Νορβηγία, που, επίσης, είχαν υποστεί μεγάλες υλικές απώλειες κατά τον πόλεμο,³¹ ήταν της τάξης των 250 εκ. δολαρίων.³² Απλώς εκεί η αξιοποίηση των ποσών υπήρξε πιο στοχευμένη: 24 εκ. δολάρια προσανατολίστηκαν στην εξαγωγικά προσανατολισμένη νορβηγική βιομηχανία αλουμινίου για την κατασκευή ενός και μόνο εργοστασίου.³³ Στην ελληνική περίπτωση, το μεγαλύτερο βιομηχανικό δάνειο που δόθηκε από τους πόρους του Σχεδίου Μάρσαλ προς μία βιομηχανική επιχείρηση (την Ελληνοαμερικανική Εταιρεία Γενικών Προϊόντων Λιγνίτου για την εκμετάλλευση του λιγνίτη της Πτολεμαΐδας για την κάλυψη εσωτερικών ενεργειακών αναγκών) ήταν κάτι λιγότερο από 14 εκ. δολάρια.³⁴ Από αυτά εκταμιεύθηκαν κάτι λιγότερο από 8 εκ., προτού το δάνειο ανακληθεί, αφού το έργο δεν προχώρησε.³⁵

Η ανάγκη εξεύρεσης πρόσθετων πόρων μετά το πέρας του Σχεδίου Μάρσαλ, είτε για την ολοκλήρωση ημιτελών επενδυτικών εγχειρημάτων είτε για την έναρξη νέων, υπογραμμιζόταν ρητά σε αμερικανικές εκθέσεις

³⁰ American Aid Loans Granted to the Greek Economy between 1948-1956, National Archives and Records Administration at College Park, MD (NARA), RG469, Series: Subject Files, 1949-57, UD1221, Box 12: Finance: American Aid Loans, 1957.

³¹ H. O. Frøland, M. Ingulstad & J. Scherner, *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe. Norway in Context* (Μπέισινγκστοουκ: Palgrave, 2016).

³² C. Tarnoff, *The Marshall Plan: Design, Accomplishments, and Significance*, Congressional Research Service Report, 2018, 9 (Πίνακας 2).

³³ M. Ingulstad, «Cold War and Hot Metal: American Strategic Materials Policy, the Marshall Plan and the Loan to the Sunndal Smelter», *Journal for the History of Aluminium*, Special Issue 2 (2007): *Comparative Perspectives on the Norwegian and Canadian Aluminium Industries*, 125-44.

³⁴ Συμβόλαιον Δανείου δολλαρίων 13.836.000 μεταξύ Τραπέζης Αθηνών και Ελληνοαμερικανικής Εταιρίας Γενικών Προϊόντων Λιγνίτου Α.Ε. [30/6/1951], Αρχείο Οργανισμού Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως (ΟΧΟΑ), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα (ΠΙΟΠ), Α2Σ2Υ7/73017, Υπ. 1 (Κ28).

³⁵ Γαλάνης (ΟΧΟΑ) προς υπουργείο Συντονισμού, Δάνειον δι' έργων Πτολεμαΐδος, 9/6/1955· και Σύμβασις περί λύσεως της από 24-4-1951 περί αξιοποιήσεως των λιγνιτών Πτολεμαΐδος της συνολογηθείσης διά του Νόμου 1717/1951 [18/6/1955], Αρχείο ΟΧΟΑ-ΠΙΟΠ, Α2Σ2Υ7/73017, Υπ. 1 (Κ28).

με θέμα τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας ήδη από το 1952. Και συνοδεύονταν από την υπόδειξη αναζήτησης των πόρων αυτών στη Δυτική Ευρώπη.³⁶ Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει να φανταζόμαστε τον αναπροσανατολισμό αυτόν με όρους αλλαγής σφαίρας επιρροής. Αφενός, η αμερικανική οικονομική και πολιτική παρουσία στα ελληνικά πράγματα συνεχίστηκε πολύ πέραν του Σχεδίου Μάρσαλ.³⁷ Αφετέρου, η δυτικογερμανική διείσδυση προηγήθηκε της λήξης της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ και του ελληνογερμανικού συμφώνου του 1953. Η *Ελληνοαμερικανική Εταιρεία* που ανέλαβε το μεγαλύτερο βιομηχανικό δάνειο της αμερικανικής βοήθειας, παρά το όνομά της, ήταν εταιρεία δυτικογερμανικών συμφερόντων, με (πραγματική) έδρα την Ελβετία.³⁸ Εκεί είχε καταφύγει ο Έλληνας μεγαλομέτοχος της κατά τη διάρκεια της Κατοχής, προκειμένου να αποφύγει αντίποινα για τη φιλογερμανική στάση του³⁹ — μέχρι να απαλλαγεί από τις κατηγορίες περί οικονομικού δωσιλογισμού μεταπολεμικά.⁴⁰

³⁶ Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), 403-408.

³⁷ Ενδεικτικά, βλ. Σ. Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008)· Ι. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης, 2016 [2002])· και Ε. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2008).

³⁸ Hellenic American General Lignite Products Co.: Report on ECA Loan Application for 13.836.000, 15/6/1951, Αρχείο ΟΧΟΑ, ΠΙΟΠ, Α2Σ2Υ7/73017, Υπ. 4 (Κ28).

³⁹ Ε. Βλάχου, *Πενήντα και κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια*, τ. Α': *Ο κόσμος της οδού Σωκράτους (1935-1951)* (Αθήνα: Ζήδρος, 1991), 146-47· και Brief Report: Konstantinos Gertsos and the Business (Financial and Commercial) House of the Gertsos Brothers. Their activity during the past twenty-five years (1935-1960), 29/1/1961, CIA, Nazi War Crimes Disclosure Act (FOIA)/ESDN (CREST): 519b7f95993294098d512b42 (διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3Um0csU>).

⁴⁰ Δ. Κουσουρής, *Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη* (Αθήνα: Πόλις, 2014), 417-19· *Ελευθερία*, 20/10/1944· και *Ριζοσπάστης*, 23/11/1945.

Η αμερικανική και η δυτικογερμανική παρουσία στην ελληνική οικονομία ήταν, επομένως, συμπληρωματική — η σχέση των δύο υπήρξε ενίοτε ανταγωνιστική, αλλά η μία προϋπέθετε την άλλη, δεν την απέκλειε. Αυτή δεν ήταν άλλη μία ελληνική ιδιοτυπία. Ο στόχος του Προγράμματος της Ευρωπαϊκής Ανασυγκρότησης (όπως ήταν η επίσημη ονομασία του Σχεδίου Μάρσαλ) ήταν η ανακούφιση του ισοζυγίου πληρωμών μέσω της βοήθειας που θα λάμβαναν τα συμμετέχοντα κράτη, έτσι ώστε τα προβλήματα στις εξωτερικές πληρωμές — που οξύνθηκαν ιδιαιτέρως κατά το 1947— να μην οδηγούσαν σε περιορισμό του διεθνούς εμπορίου. Η βασική ιδέα του Σχεδίου, πέρα από τους μηχανισμούς πληρωμών που εγκατέστησε, με στόχο την άμεση διευκόλυνση του εμπορίου μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών χωρών και των ΗΠΑ, ήταν η αποκατάσταση του προπολεμικού καταμερισμού της εργασίας στην Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό, εγκαταλείφθηκαν οι σκέψεις για τη διάλυση της γερμανικής βιομηχανικής βάσης· σκέψεις με τις οποίες φλέρταραν για κάποιο διάστημα οι Αμερικανοί και τις οποίες συνέχιζαν να προωθούν οι Βρετανοί και, κυρίως, οι Γάλλοι. Αντιθέτως, η Δυτική Γερμανία θα αναλάμβανε τον ρόλο του παραγωγού των κεφαλαιουχικών αγαθών, στα οποία θα στηριζόταν η βιομηχανική ανάπτυξη των υπόλοιπων χωρών, τις εξαγωγές των οποίων θα απορροφούσε, με τη σειρά της, η γερμανική αγορά.⁴¹

Ο πανευρωπαϊκός —ή τουλάχιστον, ο δυτικοευρωπαϊκός— ορίζοντας του Σχεδίου Μάρσαλ υπαγόρευε και τον απαραίτητο όρο που έθεταν οι Αμερικανοί: η διαχείριση της βοήθειας του Σχεδίου θα έπρεπε να είναι συλλογική, στο πλαίσιο των διακρατικών ευρωπαϊκών θεσμών που θα συγκροτούνταν για αυτό τον σκοπό. Η ίδρυση, πολύ σύντομα, του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, που κλήθηκε να φέρει σε πέρας την αποστολή αυτή, υπήρξε σημαντικό βήμα. Οι φιλόδοξες αμερικανικές στοχεύσεις, ωστόσο, για την οικοδόμηση ενός συστήματος διακρατικής συνεργασίας που θα εγγυόταν την απελευθέρωση των εμπορικών

⁴¹ Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (Λονδίνο: Methuen, 1984), 1-5, 53-55· H. Berger & A. Ritschl, «Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View», στο B. Eichengreen (επιμ.), *Europe's Postwar Recovery* (Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1995), 229-32.

συναλλαγών και τη διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου άσκησης οικονομικής πολιτικής στην Ευρώπη, δεν ευοδώθηκαν. Ο νεοσύστατος οργανισμός —επιφορτισμένος με τη διαχείριση των οικονομικών πόρων του Σχεδίου Μάρσαλ και στερούμενος της ελάχιστης πολιτικής ανεξαρτησίας από τις εθνικές κυβερνήσεις— υπογράμμισε τα αντιτιθέμενα συμφέροντα όχι μόνο μεταξύ των ΗΠΑ και των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, αλλά και ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη, διαψεύδοντας τις προσδοκίες της αμερικανικής πολιτικής για ταχεία προώθηση της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης.⁴²

Στο μεταξύ, η νίκη των κομμουνιστών στην Κίνα (1949) και ο Πόλεμος της Κορέας (1950-53) έστρεψαν το αμερικανικό ενδιαφέρον μακριά από την Ευρώπη. Είχε γίνει, πλέον, σαφές ότι η ψυχροπολεμική αντιπαράθεση διεξαγόταν σε παγκόσμια κλίμακα και οι δυτικοευρωπαίοι σύμμαχοι, που είχαν αρχίσει να ανακάμπτουν, έπρεπε να αρχίσουν να αναλαμβάνουν το μερίδιο της ευθύνης που τούς αναλογούσε. Στο πλαίσιο αυτό, η αμερικανική βοήθεια θα μειωνόταν σταθερά.⁴³ Η Δυτική Γερμανία, η οποία απολάμβανε ήδη τα πρώτα αποτελέσματα του αναπτυξιακού της θαύματος, επωφελούμενη, μάλιστα, από την ενίσχυση της ζήτησης κεφαλαιουχικών αγαθών που επέφερε ο Πόλεμος της Κορέας,⁴⁴ είχε κάθε λόγο να σηκώσει το γάντι. Με όπλο τα εμπορικά πλεονάσματα που δημιουργούσε η προνομιακή θέση της στον ευρωπαϊκό καταμερισμό και η ευνοϊκή οικονομική συγκυρία, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση άρχισε να δημιουργεί τις προϋποθέσεις της επανενσωμάτωσης της χώρας στη διεθνή σκηνή και της διείσδυσης γερμανικών εταιρειών σε νέες αγορές. Η παροχή πιστώσεων για επενδύσεις και εξαγωγές στο εξωτερικό έγινε, σύντομα, το κύριο μέσο για την

⁴² W. Kaiser, *Using Europe, Abusing the Europeans. Britain and European Integration, 1945-63* (Νέα Υόρκη: St. Martin's Press, 1996), 18-27· και Milward, *Reconstruction*, 56-89 και 168-211.

⁴³ G. Lundestad, *'Empire' by Integration. The United States and European Integration, 1945-1997* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 1998), 8-21· και M. Pelt, *Tying Greece to the West. US-West German-Greek Relations 1949-1974* (Κοπεγχάγη: Museum Tusulanum, 2006), 147-52.

⁴⁴ B. Eichengreen, *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and beyond* (Πρίνστον, Νιου Τζέρσι: Princeton University Press, 2007), 81.

υλοποίηση αυτής της πολιτικής.⁴⁵ Ταυτόχρονα, οι ευρωπαϊκές χώρες που έσπευσαν να επωφεληθούν από τις δυτικογερμανικές πιστώσεις είδαν σε αυτές μια ευκαιρία αναβάθμισης της θέσης τους, μέσω της επίτευξης των αναπτυξιακών στόχων τους που οι προτεραιότητες του Σχεδίου Μάρσαλ είχαν παραμερίσει.

Η αδυναμία του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ), στις αρχές της δεκαετίας του 1950, να αναδειχθεί σε όχημα υπερεθνικής ολοκλήρωσης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης δεν σήμανε την εγκατάλειψη του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ωστόσο, η κατάληξη και άλλων ανάλογων προσπαθειών δεν υπήρξε ευτυχέστερη. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτών των πρώιμων αποτυχιών υπήρξε το σχέδιο για τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας· σχέδιο που εγκαταλείφθηκε το 1954, αποκαλύπτοντας τις αντιθέσεις των υποψήφιων εταίρων, παρά τη στενή συνεργασία τους στο πλαίσιο του NATO.⁴⁶ Ακόμη, όμως, και τα επιτυχημένα παραδείγματα αυτής της διαδρομής, όπως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), που ιδρύθηκε το 1951, υπήρξαν το αποτέλεσμα έντονων εθνικών ανταγωνισμών που σφράγισαν τη σύνθεση και τη δομή των οργανισμών που προέκυψαν από τις σχετικές διεργασίες. Στην περίπτωση της ΕΚΑΧ, η σύλληψή της, όπως διατυπώθηκε στο Σχέδιο Σουμάν, σφράγιζε την ηπειρωτική στροφή της γαλλικής πολιτικής, με στόχο την αξιοποίηση της δυτικογερμανικής παραγωγής άνθρακα και χάλυβα και τη διείσδυση στις παραδοσιακές αγορές της Γερμανίας· μια στροφή που σηματοδοτούσε την ανάληψη του ρίσκου της ισότιμης συνεργασίας με τη Δυτική Γερμανία σε υπερεθνικό πλαίσιο και την προσπάθεια εκμετάλλευσης της βρετανικής διστακτικότητας για ενεργή εμπλοκή στις ηπειρωτικές υποθέσεις.⁴⁷

⁴⁵ A. Grünbacher, «Profits and Cold War – Politically Motivated Export Finance in West Germany during the 1950s: Two Case Studies», *German Politics*, 10:3 (2001), 141-58· A. Grünbacher, *Reconstruction and Cold War in Germany: The Kreditanstalt für Wiederaufbau (1948-1961)* (Μπέρλινγκτον, Βερμόντ: Ashgate, 2004).

⁴⁶ A. S. Milward, *The United Kingdom and the European Community, Vol. I: The Rise and Fall of a National Strategy, 1945-1963* (Λονδίνο: Routledge, 2012), 78-125.

⁴⁷ J. Young, *Britain, France and the Unity of Europe 1945-1951* (Λέστερ: Leicester Uni-

Η γαλλική στρατηγική δικαιώθηκε με τη μετεξέλιξη της ΕΚΑΧ στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Ταυτόχρονα, όμως, προοικονομούσε τη διάσπαση της Δυτικής Ευρώπης σε δύο διακριτούς οργανισμούς. Τη διετία 1957-58, βρίσκονταν σε εξέλιξη —με τις ευλογίες των ΗΠΑ— διαπραγματεύσεις με αντικείμενο τη δημιουργία μιας ενιαίας ζώνης εμπορίου με τη συμμετοχή όλων των χωρών του ΟΕΟΣ. Η διαδικασία αυτή ήταν το αποτέλεσμα της βρετανικής αντίδρασης στη διαφαινόμενη ολοκλήρωση των διεργασιών σχηματισμού της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας από τη Γαλλία, τη Δυτική Γερμανία, την Ιταλία, το Βέλγιο, την Ολλανδία και το Λουξεμβούργο. Η Συνθήκη της Ρώμης, το καταστατικό κείμενο της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1957, τη στιγμή ακριβώς που ξεκινούσαν οι διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ. Το 1960, μετά το ναυάγιο αυτών των διαπραγματεύσεων, ιδρύθηκε στη Στοκχόλμη, με βρετανική πρωτοβουλία, η Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ).⁴⁸

Η ύπαρξη δύο ανταγωνιστικών μεταξύ τους ενώσεων, μετά την ίδρυση και της ΕΖΕΣ, έθετε αντικειμενικά το ερώτημα της σχέσης της ΕΟΚ με τις μικρότερες οικονομίες της ευρωπαϊκής περιφέρειας.⁴⁹ Επιπλέον, η διαίρεση αυτή της Δυτικής Ευρώπης δεν αναιρούσε τις ψυχροπολεμικές προτεραιότητες που επέτασσαν την εμβάθυνση των σχέσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών-μελών του ΝΑΤΟ.⁵⁰ Πόσω μάλλον που η προσπάθεια διεύρυνσης της

---

versity Press, 1984)· και C. Wurm, «Two Paths to Europe: Britain and France from a comparative Perspective», στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration 1945-1960* (Οξφόρδη: Berg Publishers, 1995), 175-200.

⁴⁸ Στην εμπορική αυτή ένωση συμμετείχαν, εκτός από τη Βρετανία, η Αυστρία, η Ιρλανδία, η Δανία, η Νορβηγία, η Σουηδία και η Πορτογαλία, ενώ λίγο αργότερα εντάχθηκε και η Φινλανδία. Ενδεικτικά, βλ. W. Kaiser, «Challenge to the Community: The Creation, Crisis and Consolidation of the European Free Trade Association, 1958-72», *Journal of European Integration History*, 3:1 (1997), 7-33.

⁴⁹ N. P. Ludlow, «A Welcome Change: The European Commission and the Challenge of Enlargement, 1958-1973», *Journal of European Integration History*, 11:2 (2005), 31-46.

⁵⁰ H. Parr, «Anglo-French relations, détente and Britain's second application for member-

σοβιετικής επιρροής μέσω της παροχής οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας σε περιοχές νευραλγικής σημασίας, όπως η Μέση Ανατολή, αύξανε την πολιτική πίεση στο δυτικό στρατόπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, η σταθερή αμερικανική επιδίωξη μετά το ξέσπασμα του πολέμου της Κορέας για μια πιο ισόρροπη κατανομή του βάρους της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης προσλάμβανε τώρα επείγοντα χαρακτήρα. Στην κατεύθυνση αυτή, οι ΗΠΑ πίεζαν τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους τους τόσο για την ένταξη της Βρετανίας στην ΕΟΚ όσο και για την ανακοπή της σοβιετικής διείσδυσης στις αναπτυσσόμενες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας.⁵¹

Στο γύρισμα της δεκαετίας του 1950 προς τη δεκαετία του 1960 δεν υπήρχαν πολλοί που θα μπορούσαν να αναλάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο για την υλοποίηση αυτής της διττής στρατηγικής. Η Γαλλία και η Βρετανία ήταν μέρος του προβλήματος. Η στάση τους απέναντι στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες στην Αλγερία και την Κύπρο αντίστοιχα, αλλά και η στρατιωτική επέμβαση που επιχείρησαν από κοινού κατά την κρίση του Σουέζ αποτελούσαν σύμβολα της αποικιοκρατίας στη Μεσόγειο. Επιπλέον, πρωταγωνιστούσαν αρνητικά στην αποτυχία του ΟΕΟΣ, θέτοντας τις ιδιαίτερες εθνικές επιδιώξεις τους σε πρώτη προτεραιότητα. Από την άλλη πλευρά, η Δυτική Γερμανία, αντλώντας διεθνή νομιμοποίηση από την ένταξή της στο NATO, τη συμμετοχή της στην ΕΟΚ και τη θετική στάση της έναντι των βρετανικών προτάσεων για μία ευρεία τελωνειακή ένωση στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, επιδείκνυε αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ανάκτηση παραδοσιακά γερμανικών αγορών. Η ταχεία οικονομική ανασυγκρότησή της, μάλιστα, τής επέτρεπε, όπως είδαμε, να αναλάβει μεγαλύτερο μερίδιο συμμετοχής στις οικονομικές υποχρεώσεις του δυτικού στρατοπέδου — αλλά και να διεκδικήσει την πολιτική επιρροή που συνόδευε τις υποχρεώσεις αυτές.⁵²

---

ship of the EEC, 1964 to 1967», στο N. P. Ludlow (επιμ.), *European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (Λονδίνο: Routledge, 2007), 81-104.

⁵¹ G. Lundestad, *'Empire' by Integration. The United States and European Integration, 1945-1997* (Οξφόρδη: Oxford University Press, 1998), 8-21· και Pelt, *Tying Greece*, 147-52.

⁵² G. Schmidt, «'Tying' (West) Germany into the West – But to What? NATO? WEU?

Στο πλαίσιο αυτό, η δυτικογερμανική κυβέρνηση, αξιοποιώντας τους οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς που είχε οικοδομήσει με την Ελλάδα, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας, θα διαπίστωνε, νωρίς, αξιοσημείωτες συγκλίσεις με τις ελληνικές κυβερνήσεις. Το έτος 1958, ωστόσο, θα έφερνε μαζί του και μια έντονη αίσθηση του κατεπείγοντος: η εκ νέου όξυνση του Κυπριακού στο φόντο του Σχεδίου Μακμίλλαν, που ωθούσε την Ελλάδα σε επιλογές αποκλίνουσες από τις αμερικανικές επιδιώξεις· η έναρξη της κρίσης του Βερολίνου, που έθεσε σε δοκιμασία τις σχέσεις της Δυτικής Γερμανίας με τις ΗΠΑ και συνέβαλε στην περαιτέρω σύσφιξη των γαλλογερμανικών σχέσεων· οι συνεχιζόμενες σοβιετικές αντιδράσεις στην αμερικανική πρόθεση για εγκατάσταση πυρηνικών κεφαλών στην Ευρώπη· η κυβερνητική κρίση στην Αθήνα και η ανάδειξη της αριστεράς σε αξιωματική αντιπολίτευση· τα πολιτικά συμφραζόμενα της διεύρυνσης του εμπορίου με τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ ως διεξόδου από τις υφιστάμενες τάσεις της ελληνικής οικονομίας και τις πιέσεις που δεχόταν το ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο. Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν στην ένταση των αναζητήσεων της ελληνικής κυβέρνησης για την εξεύρεση ενός προνομιακού συμμάχου στο δυτικό στρατόπεδο, αλλά και στη συνειδητοποίηση εκ μέρους της Βόννης ότι εκείνη ήταν ο μοναδικός εταίρος που θα μπορούσε να αναλάβει αυτόν τον ρόλο.⁵³

Η δεκαετία του 1960 θα έφερνε μαζί της, ωστόσο, νέες προκλήσεις, οι οποίες επρόκειτο να μετασχηματίσουν τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού στη Δυτική Ευρώπη και, κατ' επέκταση, τα όρια του τι θα θεωρούνταν αποδεκτή κυβερνητική πρακτική από τα εθνικά ακροατήρια. Η δεκαετία του 1950 είχε δει την εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών, χωρίς αυτή

The European Community?», στο C. Wurm (επιμ.), *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration 1945-1960* (Οξφόρδη: Berg Publishers, 1995), 137-74.

⁵³ K. Botsiou, *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961* (Φρανκφούρτη: Peter Lang, 1999), 397-415· J. E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974* (Τσάπελ Χιλ: The North Carolina Press, 2009), 66-79· και Pelt, *Tying Greece*, 158-79.

να συνοδεύεται από ανάλογες διαδικασίες εκδημοκρατισμού σε κοινωνικό επίπεδο. Τώρα η δημοκρατική κριτική των δημοκρατικών καθεστώτων έμπαινε, πλέον, στην ημερήσια διάταξη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.⁵⁴ Η εξέλιξη αυτή θα προσέθετε έναν νέο περιορισμό στις ελληνογερμανικές σχέσεις. Εάν διαδοχικές κυβερνήσεις υπό τους Χριστιανοδημοκράτες θεωρούσαν αυτονόητη τη συνεργασία με τις μετεμφυλιακές ελληνικές κυβερνήσεις που —στο όνομα του Ελεύθερου Κόσμου και του αντικομμουνισμού— παραβίαζαν συστηματικά τα ανθρώπινα δικαιώματα των απόκληρων του έθνους,⁵⁵ η δεκαετία του 1960 χαρακτηρίστηκε από αποκλίνουσες αντιδράσεις στις κοινωνικές και πολιτικές προκλήσεις της συγκυρίας. Ενώ η Δυτική Γερμανία βίωσε το ευρύτερο δυτικοευρωπαϊκό μοτίβο των εντεινόμενων κοινωνικών κινημάτων, που συνοδεύτηκε από μια μείζονα πολιτική μετατόπιση με την ανάδειξη των Σοσιαλδημοκρατών σε κυβερνητικό εταίρο, η Ελλάδα ακολούθησε την αντίθετη διαδρομή. Ενόψει των μαζικών κινητοποιήσεων και της εκλογής της φιλελεύθερης Ένωσης Κέντρου, ένας συνασπισμός υπέρ του πραξικοπήματος υπό το Στέμμα επιχείρησε να αναχαιτίσει το δημοκρατικό άνοιγμα της ελληνικής πολιτικής σκηνής και τελικά άνοιξε τον δρόμο για την επιβολή της δικτατορίας.⁵⁶ Λέγεται, συχνά, ότι το πραξικόπημα των συνταγματαρχών το 1967 φάνταζε ήδη τότε αναχρονισμός. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, αναχρονιστική αποδείχθηκε η πεποιθήση των περισσότερων δυτικοευρωπαϊκών κυβερνήσεων —που αναζητούσαν τρόπους εφαρμογής μιας business-as-usual προσέγγισης— ότι η πολιτική τους μπορούσε, ακόμη, να δικαιολογείται στα μάτια της δυτικοευρωπαϊκής κοινής γνώμης στο όνομα της *Realpolitik*. Η προσδοκία τους αυτή —ιδιαιτέρως μετά το 1968— διαψεύστηκε. Η *Realpolitik*, εξάλλου, βρισκόταν σε

⁵⁴ M. Conway, *Western Europe's Democratic Age, 1945-1968* (Πρίνστον, Νιου Τζέρσι: Princeton University Press, 2020).

⁵⁵ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974): Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995) και Ν. Panourgia, *Dangerous Citizens: The Greek Left and the Terror of the State* (Νέα Υόρκη: Fordham University Press, 2009 [ελλ. έκδ.: *Επικίνδυνοι πολίτες: Η ελληνική αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2013]).

⁵⁶ Βλ. Κεφάλαιο 10.

δυσαρμονία με τους νέους κανόνες του εκλογικού παιχνιδιού στη Δυτική Γερμανία, όπου το ανερχόμενο SPD βρέθηκε παγιδευμένο ανάμεσα στους καταναγκασμούς του κυβερνητισμού και της ιδεολογικής του ταυτότητας.

Η δυναμική των ελληνογερμανικών οικονομικών και επιχειρηματικών σχέσεων στο ευρωπαϊκό πλαίσιο ήταν τέτοια που, παρά τους αρχικούς αμερικανικούς σχεδιασμούς, πολύ γρήγορα ξεπέρασε τους προπολεμικούς ορίζοντες. Η συμμετοχή γερμανικών εταιρειών στα έργα εξηλεκτρισμού αποτελούσε ένα στοιχείο συνέχειας.⁵⁷ Αλλά, εάν στον Μεσοπόλεμο η γερμανική παρουσία στην ελληνική οικονομία παρέμεινε καχεκτική,⁵⁸ τώρα θα άλλαζε κλίμακα. Πλάι στον παραδοσιακά εμπορικό χαρακτήρα της,⁵⁹ πλέον αφορούσε ολοένα και περισσότερο και στην άμεση συμμετοχή στα έργα εκβιομηχάνισης που μεταμόρφωναν την ελληνική οικονομία, αμφισβητώντας, κάποτε, τις προτεραιότητες του Σχεδίου Μάρσαλ. Η κατασκευή ενός διυλιστηρίου πετρελαίου που συναντούσε, αρχικά, την αντίθεση των Αμερικανών και έπληττε ευθέως τις μεγάλες πετρελαϊκές εταιρείες που μονοπωλούσαν, μέχρι τότε, τη διανομή των ακριβών επεξεργασμένων προϊόντων πετρελαίου αποτελεί την πιο χαρακτηριστική, αλλά όχι τη μοναδική τέτοια περίπτωση. Τα έργα αυτά δεν προορίζονταν απλώς για την κάλυψη των εσωτερικών αναγκών. Συνέβαλαν στην αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας στον διεθνή καταμερισμό και συντέλεσαν στην αναδιάρθρωση του ελληνικών εξαγωγών: αντί για καπνό, σταφίδες, βαμβάκι

⁵⁷ Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1993), 191-94.

⁵⁸ Μ. Δημητριάδου-Λουμάκη, «Η γερμανική οικονομική και πολιτική διείσδυση στην Ελλάδα τη δεκαετία 1920-1930», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010· Μ. Pelt, *Tobacco, Arms and Politics. Greece and Germany from World Crisis to World War 1929-1941* (Κοπεγχάγη: Museum Tusulanum Press, 1998). Για την ελληνική οικονομία στον Μεσοπόλεμο, βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης [MIET]), 1991.

⁵⁹ Για τη γερμανική οικονομική παρουσία στην ευρύτερη περιοχή πριν το 1945, βλ. S. G. Gross, *Export Empire. German Soft Power in Southeastern Europe, 1890-1945* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2015).

και βωξίτη, η Ελλάδα πουλούσε τώρα κατεργασμένα τρόφιμα και ποτά, κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, αλουμίνιο, τσιμέντο, χημικά και, προϊόντος του χρόνου, πετρελαιοειδή.

Οι ελληνικές εξαγωγές κατευθύνονταν, πρωτίστως, προς την Κοινή Αγορά, ενισχύοντας τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας. Εντούτοις, η αναβάθμιση των ελληνικών εξαγωγών δεν έγινε ιδιαιτέρως αισθητή στο διμερές εμπόριο με τη Δυτική Γερμανία. Εκεί, συνέχιζαν να φθάνουν από την Ελλάδα καταναλωτικά, κατά κύριο λόγο, αγαθά: προϊόντα της κλωστοϋφαντουργίας, γουναρικά και τρόφιμα.⁶⁰ Η προφανής ασυμμετρία μεταξύ των (ακριβών) γερμανικών εξαγωγών μηχανών και εξοπλισμού και των ελαφριών ελληνικών εξαγωγών είναι, μάλλον, γνωστή. Εξετάζοντας τον ρόλο της ναυτιλίας και ορισμένων κλάδων στενά συνδεδεμένων με αυτήν, όπως η ναυπηγική βιομηχανία, η σημασία των οποίων συχνά παραγνωρίζεται, δείχνω ότι ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας της Ευρώπης δεν υπήρξε πάντοτε τόσο μονοσήμαντος όσο τείνουμε να πιστεύουμε. Η εξάρτηση των δυτικο-γερμανικών ναυπηγείων από τις παραγγελίες των Ελλήνων εφοπλιστών κατά τα πρώτα κρίσιμα χρόνια του γερμανικού αναπτυξιακού θαύματος (*Wirtschaftswunder*) αποτελεί το χαρακτηριστικότερο, ίσως, παράδειγμα μιας τέτοιας, πρόσκαιρης, αλλά επίμαχης, αντιστροφής των ρόλων ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια της Ευρώπης: αντιστροφή που δεν ανατρέπει, σίγουρα όμως, εκλεπτύνει την εικόνα που έχουμε για τη φορά της εξάρτησης μεταξύ των δύο χωρών.

Το παρελθόν συνέχιζε, πράγματι, να ρίχνει βαριά τη σκιά του. Στις καρδιές όσων είχαν υποφέρει από την Κατοχή. Στο τραπέζι των ελληνογερμανικών διαπραγματεύσεων, αντιθέτως, το παρελθόν εργαλειοποιήθηκε, λειτουργώντας, εκατέρωθεν, ως άσος στο μανίκι. Οι διαπραγματεύσεις του 1950 για την πρώτη συμφωνία εμπορίου συνδέθηκαν ρητά με την παύση των διώξεων εναντίον Γερμανών κατηγορούμενων για τη διάπραξη εγκλημάτων πολέμου κατά τη διάρκεια της Κατοχής στην Ελλάδα.⁶¹ Έκτοτε,

⁶⁰ Deutsch-griechischer Warenverkehr, 13/6/1975, BAK, B102/168247.

⁶¹ K. Králová, *Στη σκιά της Κατοχής. Οι ελληνογερμανικές σχέσεις την περίοδο 1940-2010*

το θέμα αυτό θα αποτελούσε τμήμα της ανεπίσημης ατζέντας σε κάθε σημαντικό σταθμό στην πορεία των διμερών σχέσεων, με κορύφωση την επίσκεψη του Κωνσταντίνου Καραμανλή στη Βόννη το 1958 στον απόηχο της σύλληψης του συμβούλου της κατοχικής γερμανικής διοίκησης στη Θεσσαλονίκη, Μαξ Μέρτεν.⁶² Το ζητούμενο για την ελληνική πλευρά στις συζητήσεις αυτές δεν υπήρξε η όποια ηθική ικανοποίηση, αλλά η απόσπαση των μεγαλύτερων δυνατών οικονομικών ωφελημάτων. Παράλληλα, το νομικό πλαίσιο που όριζαν οι συμφωνίες του Παρισιού για τις επανορθώσεις και του Λονδίνου για το γερμανικό χρέος και οι τεχνικές δυσκολίες ποσοτικής τεκμηρίωσης των ελληνικών απαιτήσεων έδιναν στη γερμανική πλευρά τη δυνατότητα να αναβάλλει επ' αόριστον την ουσιαστική επίλυση αυτής της έτερης μεγάλης εκκρεμότητας της Κατοχής. Παρόλα αυτά, οι ελληνικές κυβερνήσεις επιχείρησαν να αξιοποιήσουν τις πρωτοβουλίες κρατών, όπως η Γαλλία και η Ολλανδία, για την άσκηση πιέσεων προς τη Δυτική Γερμανία. Η σύμβαση της Βόννης, που υπογράφηκε το 1960, και η οποία προέβλεπε την καταβολή αποζημιώσεων στα θύματα του ναζισμού στην Ελλάδα, συνοδεύτηκε, επίσης, από τη γερμανική δέσμευση για αυξημένες εισαγωγές προϊόντων ιδιαίτερου ελληνικού ενδιαφέροντος.⁶³

Ο χαρακτήρας των σχέσεων των δύο χωρών κατά τις τρεις δεκαετίες που εξετάζω, δεν έμεινε αναλλοίωτος. Απεναντίας, οι ελληνογερμανικές σχέσεις υπήρξαν συνάρτηση των αναδιατάξεων των κοινωνικών συμμαχιών και της αναπροσαρμογής των πολιτικών προτεραιοτήτων και στα δύο κράτη, καθώς και του πάντοτε ρευστού διεθνούς πλαισίου. Υπό το πρίσμα αυτό, οι δύο πρωταγωνιστές της ιστορίας μας, η Ελλάδα και η Δυτική Γερμανία,

(Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013 [2012]), 195-200.

⁶² Στο ίδιο, 215-50· Δ. Γ. Κωνσταντινάκου, «Οι δύσκολες πτυχές των ελληνογερμανικών σχέσεων: Αναλύοντας τα αίτια των επίμονων ελληνικών διεκδικήσεων μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», στο Σ. Ν. Δορδανάς & Ν. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας. Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018), 293-312.

⁶³ Κράλονά, *Στη σκιά της Κατοχής*, 307-27.

δεν αντιμετωπίζονται ως συμπαγείς μονάδες με μονοσήμαντες επιδιώξεις. Ο διαρκής ανταγωνισμός μεταξύ συλλογικών και επιμέρους συμφερόντων εντός κάθε χώρας αντανακλάται τόσο στο επίπεδο των διμερών σχέσεων όσο, όμως, και στο επίπεδο των πολυμερών σχέσεων εντός των διεθνών οργανισμών, διαμορφώνοντας πρωτότυπες δυναμικές. Οι δυναμικές αυτές απέδιδαν, φυσικά, διαφορετικές, κάθε φορά, εκβάσεις με κερδισμένους και χαμένους.

Τις συνέχειες και τις ασυνέχειες των ελληνογερμανικών σχέσεων θα παρακολουθήσουμε σε πέντε μέρη. Το πρώτο μέρος (Κεφάλαια 1 έως 3) εστιάζει στις προϋποθέσεις της μετάβασης από την αμερικανική βοήθεια σε δυτικογερμανικές χρηματοδοτικές πηγές. Μετάβαση την οποία σηματοδότησε το σύμφωνο που υπογράφηκε τον Νοέμβριο του 1953 μεταξύ του Γερμανού υπουργού Οικονομίας, Λούντβιχ Έρχαρντ και του Έλληνα υπουργού Συντονισμού, Σπύρου Μαρκεζίνη, με στόχο την επέκταση της ελληνικής βιομηχανικής βάσης με συμμετοχή γερμανικών επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται ο ρόλος συγκεκριμένων επιχειρηματικών παραγόντων σε αυτήν τη διαδικασία. Αν οι Έλληνες εφοπλιστές, όπως ο Αριστοτέλης Ωνάσης και ο Σταύρος Νιάρχος, διακρίθηκαν ως κοσμοπολίτες που σε κάποια δεδομένη στιγμή της επιχειρηματικής τους διαδρομής στράφηκαν συγκυριακά προς τη Δυτική Γερμανία, άλλοι παράγοντες είχαν συνδέσει πιο στρατηγικά την τύχη τους με το βιομηχανικό κέντρο της ευρωπαϊκής ηπείρου. Πρόσωπα, όπως ο Ιωάννης Βουλπιώτης, εκπρόσωπος της Siemens και της Telefunken στην Ελλάδα, και ο Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, ο ισχυρότερος Έλληνας βιομήχανος της εποχής, συμβόλιζαν τις συνέχειες μεταξύ της μεσοπολεμικής και της μεταπολεμικής περιόδου — άλλοτε με εμφανή και άλλοτε με πιο δυσδιάκριτα κατοχικά νήματα. Οι παράγοντες αυτοί διαδραμάτισαν ρόλο πρωταγωνιστικό στο τοπίο που διαμορφωνόταν μετά τον πόλεμο και αναμείχθηκαν ενεργά στην αποκατάσταση των ελληνογερμανικών σχέσεων. Το αμφιλεγόμενο παρελθόν τους δεν λειτούργησε ανασταλτικά· τουναντίον, λειτούργησε ως πλεονέκτημα. Μόνο όταν οι ιδιαίτερες επιδιώξεις τους υπερέβησαν τα —ελαστικά— όρια που τους είχαν τεθεί από τις ελληνικές κυβερνήσεις και τις γερμανικές επιχειρήσεις που προσπάθησαν να τους αξιοποιήσουν,

μόνο τότε, ο ρόλος τους στο μεταπολεμικό σκηνικό τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Σε μια αντίστροφη διαδρομή, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, οι Έλληνες εφοπλιστές στράφηκαν προς την Ελλάδα, αναλαμβάνοντας ρόλο πρωταγωνιστικό. Η στροφή αυτή, που υπήρξε προϊόν της αποτυχίας τους να διεισδύσουν στη δυτικογερμανική ναυπηγική βιομηχανία στα πρώτα χρόνια του *Wirtschaftswunder*, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και, ως εκ τούτου, εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για τη μετέπειτα ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας.

Το δεύτερο μέρος (Κεφάλαια 4 έως 6) παρακολουθεί τους κραδασμούς που προκάλεσε η μάλλον αμφιλεγόμενη μεθοδολογία της πρόωρης αποκατάστασης των ελληνογερμανικών σχέσεων. Αυτό που έμεινε γνωστό ως σκάνδαλο Siemens είναι, ίσως, η πιο διάσημη, αλλά μόνο μία από τις στιγμές που έκριναν την τύχη των πρωταγωνιστών της πρώιμης ελληνογερμανικής προσέγγισης. Οι μηχανορραφίες του Μποδοσάκη εναντίον του Καραμανλή και οι προσπάθειες του δεύτερου να μετριάσει την επιρροή του πρώτου αποτελούν μια άλλη, εξίσου κρίσιμη, πτυχή της αναδιάρθρωσης του σκηνικού μετά την ανάδειξη του Καραμανλή στην πρωθυπουργία. Επίδικο των αντιπαραθέσεων υπήρξε η νομή της οικονομικής και πολιτικής δύναμης που προέκυπτε από τη διάθεση των δυτικογερμανικών πιστώσεων του ελληνογερμανικού συμφώνου του 1953. Η συμβολική πολιτική της δυσπιστίας απέναντι στους Γερμανούς, που υιοθέτησαν άλλες ευρωπαϊκές χώρες,⁶⁴ δεν ήταν και τόσο κακή ιδέα κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αλλά στην Αθήνα οι Γερμανοί επίσημοι γίνονταν δεκτοί μετά βαΐων και κλάδων.

Το τρίτο (Κεφάλαια 7 έως 9) και το τέταρτο μέρος (Κεφάλαια 10 έως 13) αναλύουν το σκεπτικό και την πορεία της στρατηγικής αυτής στις νέες συνθήκες που όριζε η ελληνική σύνδεση με την ΕΟΚ, αλλά και η αντίδραση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Οι πολιτικές παρενέργειες της πρώιμης ελληνογερμανικής προσέγγισης, μαζί με τις έντονες ανισορροπίες που προκάλεσε η ασυμμετρία της

⁶⁴ H. O. Frøland, «Distrust, Dependency, and Détente: Norway, the Two Germanys and 'the German Question', 1945-1973», *Contemporary European History*, 15:4 (2006), 495-517.

οικονομικής συνεργασίας τους, θα οδηγούσαν, τελικά, τις δύο πλευρές να επιδιώξουν την ένταξη της σχέσης τους στο πολυμερές ευρωπαϊκό πλαίσιο· προσπάθεια που εγκαινιάστηκε με την επίσκεψη του υπουργού Εμπορίου και Βιομηχανίας, Παναγή Παπαληγούρα, στη Βόννη το 1957 και κορυφώθηκε με τις συμφωνίες Αντενάουερ-Καραμανλή τον Νοέμβριο του επόμενου έτους. Το επιστέγασμα αυτής της στρατηγικής υπήρξε η Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, το 1961, η οποία προέβλεπε πλήθος (προσωρινών) ευνοϊκών ρυθμίσεων, με στόχο την προετοιμασία της ελληνικής οικονομίας για την έκθεσή της στον κοινοτικό ανταγωνισμό· αποτέλεσμα που, σε μεγάλο βαθμό, επιτεύχθηκε χάρη στη δυτικογερμανική στήριξη. Το εμπόριο μεταξύ της Ελλάδας και της Δυτικής Γερμανίας είχε ήδη γιγαντωθεί, ως αποτέλεσμα των διμερών συμφωνιών εμπορίου και οικονομικής συνεργασίας και ενισχύθηκε με τη Συμφωνία Σύνδεσης. Η εμπορική αυτή διάσταση συνοδευόταν, φυσικά, και από την ενίσχυση των αντίστοιχων ιδιωτικών συμφερόντων. Η Ελλάδα ήταν η πρώτη χώρα για την οποία ο Σύνδεσμος Γερμανών Βιομηχάνων (BDI) δημοσίευσε ειδική μελέτη μετά την επίσκεψη ειδικού κλιμακίου του Συνδέσμου στην Αθήνα, τον Οκτώβριο του 1962.⁶⁵ Τα συμφέροντα αυτά, προσβλέποντας είτε σε αύξηση του μεριδίου τους στο διμερές εμπόριο είτε στην πραγματοποίηση επενδύσεων που θα διεύρυναν τις προϋποθέσεις της κερδοφορίας τους, αρθρώνονταν γύρω από τις ελληνογερμανικές συναλλαγές και επιχειρούσαν να διεισδύσουν στα κέντρα λήψης των σχετικών πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων.

Τα επιχειρηματικά δίκτυα, εκμεταλλεζόμενα τις κάποτε αντικρουόμενες προτεραιότητες στο εσωτερικό της Δυτικής Γερμανίας, που επικαθόρισαν την επαμφοτερίζουσα στάση της χώρας έναντι της δικτατορίας των συνταγματαρχών, συνέβαλαν στη διατήρηση των διαύλων επικοινωνίας παρόλο που οι θεσμικές προϋποθέσεις εξέλιπαν. Σημαντικοί παράγοντες της δυτικογερμανικής βιομηχανίας, όπως ο πρόεδρος του BDI, Φριτς Μπεργκ, μπόρεσαν, έτσι, να εργαστούν για την αναθέρμανση της ελληνικής σύνδεσης με την ΕΟΚ, όταν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πάγωσε τμήματα

⁶⁵ Bundesverband der Deutschen Industrie, *Industrielle Zusammenarbeit mit Griechenland*, Bundesverband der Deutschen Industrie Archiv, Βερολίνο (BDIA), SP 622.

της Συμφωνίας. Παρά την επιθετικότητα του γαλλικού εμπορίου όπλων και την αμερικανοβρετανική εμπλοκή σε μεγαλεπήβολα, πλην όμως ατελέσφορα, ως επί το πλείστον, επενδυτικά σχέδια, οι μηχανισμοί της εξάρτησης της ελληνικής εκβιομηχάνισης από τη δυτικογερμανική τεχνολογία και τεχνογνωσία παρέμεναν ενεργοί. Εντούτοις, οι ίδιοι αυτοί μηχανισμοί που είχαν συμβάλει στη διεθνή αναβάθμιση της ελληνικής οικονομίας θα άρχιζαν, τώρα, να λειτουργούν περιοριστικά. Η χρονική σύμπτωση της εκπνοής των κυριότερων μεταβατικών πλεονεκτημάτων που πρόσφερε η σύνδεση με την ΕΟΚ με το ξέσπασμα της πετρελαϊκής κρίσης τη διετία 1973-74 θα καθιστούσε εμφανείς τις αδυναμίες του ελληνικού αναπτυξιακού υποδείγματος.

Το πέμπτο μέρος (Κεφάλαια 14 έως 17) εξετάζει την πορεία της Ελλάδας από την πτώση της δικτατορίας μέχρι την ένταξή της στην ΕΟΚ και τον ρόλο της Δυτικής Γερμανίας ως του βασικού συμμάχου σε αυτήν τη διαδικασία. Η επανάκαμψη του Καραμανλή στην πρωθυπουργία, του πολιτικού που είχε συνδέσει το όνομά του με την «ευρωπαϊκή επιλογή» προδικτατορικά, προοιωνιζόταν, ασφαλώς, την αναθέρμανση των σχέσεων με την Κοινότητα. Κατά τη σύντομη περίοδο, ωστόσο, από τη μεταπολίτευση του 1974 μέχρι το 1979, όταν υπογράφεται η Πράξη Προσχώρησης, η φορά των πραγμάτων δεν είχε ούτε τον αυτοματισμό ούτε τη συνοχή προθέσεων και στόχων που συνήθως της αποδίδεται εκ των υστέρων. Παρά τη σχετική συνθηματολογία, στην πραγματικότητα, η σταθεροποίηση της δημοκρατίας δεν υπήρξε το ζητούμενο, αλλά η προϋπόθεση της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Ταυτόχρονα, η Κοινότητα παρέμενε αρκετά δύσπιστη έναντι ενός υποψήφιου εταίρου που βρισκόταν σε ανοικτή αντιπαράθεση με μία τρίτη χώρα.

Πέρα από τις διακηρύξεις με τις οποίες οι Εννέα καλωσόρισαν την επάνοδο στη δημοκρατική νομιμότητα, ο καταλύτης για την ένταξη της Ελλάδας —πρώτης ανάμεσα στις νεοσύστατες δημοκρατίες του ευρωπαϊκού Νότου— υπήρξε η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην Κοινή Αγορά κατά τις δεκαετίες που είχαν προηγηθεί. Η οξύτητα με την οποία η πετρελαϊκή κρίση είχε πλήξει την ελληνική οικονομία, σε συνδυασμό με τις αυξημένες χρηματοδοτικές ανάγκες που δημιουργούσε για την Ελλάδα ο εξοπλιστικός ανταγωνισμός με την Τουρκία, προβλημάτιζε τόσο την Ευρωπαϊκή Επιτροπή

όσο και τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών. Τα προβλήματα αυτά, ωστόσο, δεν αναιρούσαν τα όσα είχαν ήδη επιτευχθεί. Επιπλέον, η Δυτική Γερμανία, σε αντίθεση με τη Γαλλία και την Ιταλία, δεν είχε κάποιον ιδιαίτερο λόγο να ανησυχεί. Η ελληνική αγροτική παραγωγή, που είχε αντιμετωπίσει τις μεγαλύτερες δυσκολίες από το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης κατά την περίοδο της δικτατορίας, θα εφοδίαζε τη γερμανική αγορά με φθηνά, ποιοτικά προϊόντα, χωρίς να θίγει κατεστημένα αγροτικά συμφέροντα. Τη γερμανική πλευρά προβληματίζαν άλλες παράμετροι, όπως το δημοσιονομικό κόστος που θα προέκυπτε από την παρουσία των Ελλήνων εργατών στη Δυτική Γερμανία. Πολύ σύντομα, όμως, η Βόννη κατέληξε στις αποφάσεις της, υποβαθμίζοντας τις σοβαρές ανησυχίες που εξέφραζαν μελέτες, τις οποίες η ίδια είχε παραγγείλει, για τη δυνατότητα της ελληνικής βιομηχανίας να αντιμετωπίσει στο μέλλον τον κοινοτικό ανταγωνισμό χωρίς προστατευτικά μέτρα. Η γερμανική προεδρία το δεύτερο εξάμηνο του 1978 θα εγγυόταν την επίλυση των διαφορών για τα αγροτικά προϊόντα και την ομαλή ολοκλήρωση των ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Το τελευταίο κεφάλαιο αυτού του μέρους κλείνει την αφήγηση, αναδεικνύοντας τη σημασία των εξελίξεων του έτους 1981. Η σταθεροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τη σταδιακή ομαλοποίηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, είχαν συμβάλει στην ευόδωση των ελληνικών προσπαθειών. Μόνο που η πολιτική κατάσταση θα μεταβαλλόταν ριζικά σε σύγκριση με τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Το 1981, εκτός από την ένταξη στην ΕΟΚ, σηματοδοτεί και μια καθοριστική στροφή στην ελληνική πολιτική σκηνή με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, οι ριζοσπαστικές διακηρύξεις ήταν δύσκολο να γίνουν πράξη. Παρά την πολιτική αστάθεια και τις ραγδαίες αλλαγές που είχε βιώσει η ελληνική κοινωνία τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η ευρωπαϊκή στρατηγική και η ιδιαίτερη σχέση με τη Δυτική Γερμανία συνιστούσαν ισχυρά στοιχεία συνέχειας, που το ΠΑΣΟΚ ούτε μπορούσε ούτε ήθελε να αμφισβητήσει.

Τέλος, το Επίμετρο επιχειρεί μια επισκόπηση των βασικών εξελίξεων από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981 μέχρι την πρόσφατη κρίση της ευρωζώνης και αναστοχάζεται πάνω στις προοπτικές εγκατάλειψης της ευρωπαϊκής στρατηγικής σε συγκεκριμένες ιστορικές καμπές.